

Kamilla Łaguna-Raszkiewicz

Niepaństwowa Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Białymstoku

Pamięć społeczna miasta – bogactwo znaczeń i sensów dla edukacji

Człowiek zamieszkuje przez rozumienie miejsc. Im więcej przestrzeni potrafi przyswoić sobie dzięki własnej otwartości i wrażliwości, tym szersza jest jego topografia duchowa i tym większy i bogatszy jego świat (Buczyńska-Garewicz 2007, s. 44)

ABSTRACT: Social memory of city – many senses and meanings for education

The article presents selected perspectives of education work concentrated around a social memory of city. Actions bringing the past nearer have a special value and dignity – are oriented against a ‘forgetting culture’, which tries to dominate present day thinking of man. Appealing to the tradition, accentuating the values of cultural heritage of a place/region and developing a general idea of historical culture is indispensable for strengthening people’s identity. “Recovering” a little homeland in the frame of pedagogy of memory tends to undertake the activity and integrates inhabitants; in fact it gives an occasion for environment changes. The education for a memory restoration is connected with rehabilitation of universal values.

KEYWORDS: social memory of city, universal values, historical education, pedagogy of memory, environment of social change.

Perspektywa pamięci społecznej¹ miasta, środowiska życia i pracy człowieka, cieszy się zainteresowaniem badaczy reprezentujących różne dziedziny

¹ Przyjmuję za Barbarą Szacką, że pamięć społeczna jest zbiorem wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości, postaciach i wydarzeniach, „a także sposobów ich upamiętniania i przekazywania o nich wiedzy uważanej za obowiązkowe wyposażenie członka tej zbiorowości” (Szacka 2006, s. 19).

nauk społecznych. Nieprzypadkowo, bowiem miasto jest szczególnym nośnikiem pamięci, „tekstem kultury”, formą narracji zapisaną w różnego rodzaju śladach, w doświadczeniu minionych pokoleń, krajobrazie i architekturze. Zainteresowanie pamięcią społeczną jest podyktowane zachodzącymi we współczesnym świecie przemianami kulturowymi, społecznymi i politycznymi. Jest formą przeciwwagi dla zjawiska fragmentaryzacji pamięci późnonowoczesnych społeczeństw i różnych form zapominania². Pamięć o przeszłości to swoiste *antidotum* na pustkę aksjologiczną wytworzoną przez „kulturę instant” (Melosik 2001, s. 33–38) i homogenizację spowodowaną „wtargnięciem” w przestrzeń miejską międzynarodowych korporacji (supermarketów i restauracji), globalnym wdzieraniem się do miast nudnej monotonii jednostajności (Lewicka 2012, s. 22), która uniemożliwia doświadczenie miejsca, podstawowej relacji egzystencjalnej człowieka.

Celem artykułu jest pokazanie wybranych perspektyw i form pracy nad pamięcią miasta, działań przywracających miejscom tożsamość, oraz próba odpowiedzi na pytanie: dlaczego warto, aby pamięć o przeszłości miasta stała się przedmiotem badań edukacji?

W Polsce renesans badań nad pamięcią zbiorową nastąpił po 1989 r. Był wynikiem zmian ustrojowych, które zniosły cenzurę i zainicjowały proces odkłamywania historii. W konsekwencji nastąpił powrót do zainteresowania przeszłością małych ojczyzn, dziedzictwem i tradycją wielokulturowości Rzeczypospolitej (Chyra-Rolicz 2008, s. 60–61). Polska, podobnie jak reszta państw byłego bloku komunistycznego, aby zachować swoją tożsamość, musi podjąć trud pracy przywracania pamięci, którą system totalitarny chciał za wszelką cenę odebrać.

Miasto i praca nad jego pamięcią

Miasto jest strukturą wielu znaczeń i sensów, emanuje całym bogactwem nadawanych mu określeń, podlega nieustannym zmianom, jest miejscem społecznej *praxis*. Miasto to także *rozpięta w czasie minionym przestrzeń symboliczna, którą mieszkańcy wypełniają swoimi wartościami* (Bogdanowicz 1992, s. 83). Antropologowie odwołują się często do koncepcji miasta-obrazu. Inni badacze porównują je z księgą, tablicą, czy też z tekstem, który można czytać. Niemiecki kulturoznawca i historyk Karl Schlögel nazywa miasto

² Paul Connerton wymienia siedem typów zapominania. Wydaje się, że w Polsce dominującymi formami grupowego zapominania są „represyjne wycieranie z pamięci” oraz „zapominanie zalecane” (2008, s. 59-71).

dokumentem, dzięki któremu możemy odkrywać różnego rodzaju powiązania i sploty poszczególnych aspektów przestrzeni miejskiej (Woniak 2012, s. 211). Miasto określane jest także jako palimpsest, który najtrafniej odzwierciedla sposób spojrzenia w perspektywie odkrywania kolejnych warstw ukrytych w „nie-pamięci”. Wszystkie te określenia reprezentują szkoły poznawcze, które czynią miasto swoim przedmiotem badań, interpretacji i namysłu. Miasto jest swoistym fenomenem, w którym tworzy się poczucie identyfikacji grupowej oraz pojedynczych osób z miejscem doświadczanym „tu i teraz” i z jego przeszłością. Niewidoczna, ale odczuwalna więź łącząca z miejscem powstaje w wyniku *nawarstwienia się emocji związanych z fizyczną i metafizyczną sferą jego doświadczania. Przestrzeń miejska pełna jest minionych zdarzeń mniejszej i większej wagi, dramatów pojedynczych postaci i takich, w których uczestniczyły tłumy; wydarzeń, które odcisnęły swe piętno na wyglądzie i funkcjonowaniu przestrzeni miasta* (Rewers 2005, s. 212). Ponadto pamięć w mieście jest ciągłym procesem przypominania i zapominania (Saryusz-Wolska 2007, s. 140), z towarzyszącym mu upamiętnianiem, oczekiwaniem, wartościowaniem. W tym kontekście mówi się o pracy pamięci (Rosińska 2012, s. 108).

Kluczową figurą ponowoczesnego miasta jest Obcy. Mianem tym określa się osoby mające odmienne korzenie kulturowe, etniczne czy religijne niż ludność tubylcza oraz tych wszystkich, którzy czują się coraz bardziej wyobcowani i spychani na margines. Są to wszyscy wykluczeni z powodu braku pracy, borykani się z nałogami, zagubieni w świecie nastawionym głównie na zysk i walkę o dobra materialne, wykorzystywani przez międzynarodowe korporacje oferujące im pracę za wynagrodzenie, które nie pozwala na zaspokojenie podstawowych potrzeb (Rewers 2008, s. 76). Gdy miasto traci swoją pierwotną rangę miejsca bezpiecznego zamieszkiwania i spokoju, zyskuje miano miasta „niczyjego”, przestrzeni będącej hipermarketem wpływów i władzy, globalnej bezimiennej przestrzeni przepływów. Miasto staje się „nie-miejscem”, które hamuje potrzebę zmiany, podstawowego warunku rozwoju środowiska, a tym samym pozbawia człowieka możliwości wypełnienia obowiązku uczestnictwa w tworzeniu lokalnej wspólnoty. Ponowoczesne miasta tracąc swoją tożsamość, skazane są na powolną „śmierć”. Kondycji miasta nie służy często dewastacyjna polityka lokalnych samorządów, wyprzedających po preferencyjnych cenach ziemi „deweloperom”, dla których priorytetem jest wybudowanie kolejnego „bezimiennego” osiedla. Wyburzane są budynki, które nagle jakaś „niewidzialna ręka” skreśliła z rejestru zabytków. Często niezależnie od potrzeb lokalnego rynku budowane są wielkie centra handlowe – miasto traci na swojej niepowtarzalności, gdyż jednym z narzędzi pozwalającym „opanovać”

przeszłość jest „architektoniczny kształt przestrzeni” (Szpociński 2012, s. 74). Architektura *nie funkcjonuje [...] w semiotycznej pustce, lecz jest nośnikiem treści, które nadała jej epoka* (Szczęsny-Kostanecki 2013, s. 14); poszczególne style niczym „lustro” odbijają ludzkie pragnienia, tęsknoty, lęki. Rozwiązania architektoniczne i urbanistyczne są uzupełnieniem dyskursów językowych budujących tożsamość miasta (Rewers 2005, s. 305). Czy to samo można powiedzieć o zamkniętych osiedlach, blokowiskach czy przywołanych już hipercentrach handlowych?

Co wartościowego zwłaszcza dla młodego pokolenia Polaków może wnieść pamięć o przeszłości? Dlaczego badanie nad pamięcią społeczną miasta jest wartością autoteliczną dla współczesnej edukacji? Jaką jakość w przestrzeń miasta wnosi idea spotkania i dobrego sąsiedztwa? Artykuł nie pretenduje – nawet częściowo – do udzielenia odpowiedzi na postawione wyżej pytania, raczej je generuje, wskazując jedynie pewne perspektywy edukacji historycznej w imię przywracania pamięci. Pytania te wymagają podjęcia bardziej szczegółowych badań w imię zrozumienia, czym jest doświadczanie świata, w którym żyjemy, i poszukiwań „ideałów niezmiennych” (Theiss 1997, s. 210). Wydaje się bowiem, że „polityka ponowoczesności” zapomniała o człowieku, jego potrzebach, wartościach, które przez całe stulecia pielęgnował, z którymi się utożsamiał i których bronił. Chcąc zrozumieć siebie, otaczający świat, warto pogłębiać wiedzę o tym, w jaki sposób w przeszłości ludzie nadawali sens swojemu życiu. Można mówić tutaj o podejściu dialogowym do przeszłości. Poszukując odpowiedzi na nurtujące nas dzisiaj pytania i problemy, sięgamy po świadectwa przeszłości, które odczytane na nowo umożliwiają uchwycenie znaczenia bycia-w-świecie każdego z nas. Hannah Arendt przestrzega: *gdybyśmy [...] rzeczywiście zapomnieli o przeszłości – niezależnie od tego, co mogłoby ulec zapomnieniu – pozbawilibyśmy się wówczas jednego z wymiarów naszego życia, to znaczy głębi ludzkiej egzystencji. Pamięć i głębia są bowiem tym samym, czy raczej: głębia otwiera się w człowieku tylko za sprawą pamięci* (2011, s. 112).

Edukacja w pustych przestrzeniach miejskich

Dla edukacji puste przestrzenie w mieście należą do kategorii pozbawionego przekazu „nie-miejsca” czy „post-miejsca”. W sytuacji „realnego braku i pozornego wypełnienia” (Leociak 2001, s. 84) są wyzwaniem do podjęcia różnego rodzaju działań artystyczno-edukacyjnych, dzięki którym na nowo stają się nośnikami pamięci. Przykładem może być berliński projekt „The Missing Hause” Christiana Boltańskiego (Saryusz-Wolska 2007, s. 142). Jego celem była

symboliczna rekonstrukcja „nieobecnego domu”, po którym pozostało jedynie puste miejsce. Docierając do starych dokumentów i przeprowadzając wywiady, artysta odtworzył fragmenty życia jego dawnych mieszkańców. Uzyskany materiał posłużył do wykonania instalacji umieszczonej na pustym placu. Miejsce ponownie „ożyło” w świadomości ludzi, którzy do tej pory widzieli jedynie pustą przestrzeń, miejsce bezimienne. Symboliczne wypełnianie pustych przestrzeni wnosi szczególny rodzaj doświadczenia: niewidzialne/nieistniejące staje widoczne, opowiedziane i zrozumiane; dzięki przypomnieniu historii miejsca i ludzi dokonuje się symboliczna rekonstrukcja czy też może de-konstrukcja, wypełnienie pustki miejsca – skłania do namysłu, interpretacji, wzbogaca wiedzę, zainteresowanie, integruje mieszkańców, a nade wszystko stymuluje kolejne działania, które wzmacniają identyfikację z miejscem.

Istotne znaczenie i wartość dla edukacji mają artystyczne rekonstrukcje nieraz przeciwstawnych narracji historycznych miast o wielokulturowej przeszłości. Spojrzenie na przeszłość z punktu widzenia różnych grup, uczy pluralizmu historycznego, wskazuje na różne prawdy i wartości, zwraca uwagę na możliwość szerszego spojrzenia na świat poprzez uwspółcześniony przekaz przeszłości. Przywracanie pamięci o miejscu wielokulturowych doświadczeń tworzy sprzyjającą atmosferę przywiązania do tradycji, której sens tkwi w przewycięzaniu kulturowego zamknięcia.

Sztuka, która mówi o przeszłości Moda czy obowiązek dla edukacji?

Sztuka publiczna w postaci pomników jest dominującą formą w krajobrazie polskich miast. Bywa wzbogacona współczesnymi formami kultury wizualnej promującą indywidualność miejsca, przywracającą jego zapomnianą historię i tożsamość. Formy sztuki ponowoczesnej budują nasze zmysłowe i emocjonalne doświadczenie miejsca, traktują przestrzeń publiczną miasta jako przestrzeń dyskursu społeczno-kulturowego. Jesteśmy świadkami poszerzenia możliwości odbioru sztuki. Ma to miejsce w zakresie komunikacji społecznej wzbogaconej o nowe media i formy sztuki. Można tutaj wymienić chociażby *street art* oraz nowe formy aktywności miejskiej zorientowanej społecznie i kulturowo – zjawiska *flash mobu*, *parkuru*, *urban playgroundu* (Sekuła 2008, s. 84). Żyjemy w „kulturze spektaklu”, która wpływa na sposoby uobecniania przeszłości promujące szczególne formy odbioru sztuki: *chodzi o to, by poczuć, dotknąć, doświadczyć* (Tarkowska 2012, s. 30). Warto wspomnieć o jeszcze innym paradygmacie sztuki publicznej, który zwraca szczególną uwagę na dopasowanie pracy artysty do społeczno-historyczno-kulturowej

przeszłości miejsca (Dziamski 2010, s. 291–292). Doskonałym tego przykładem jest działalność Ośrodka „Brama Grodzkiej–Teatr NN” z Lublina, mieszczącego się w dawnej Bramie Żydowskiej. Jej historyczne znaczenie stało się inspiracją dla realizowanych przez Ośrodek programów. W działalność animacyjną i edukacyjną instytucji wpisane są trzy słowa-klucze: „Pamięć-Miejsce-Obecność”. Wśród wielu projektów, które Ośrodek zrealizował, można wymienić „Misteria Pamięci”, działania artystyczne nawiązujące do historii wybranych fragmentów miasta. Głównym bohaterem opowieści było miejsce z otaczającą je infrastrukturą i zapisaną w nim pamięcią, konkretną historią, którą chce opowiedzieć (Kubiszyn 2007, s. 234).

W wielości sposobów odkrywania tożsamości miejsca poprzez działania artystyczne najistotniejszą wydaje się być perspektywa *flâneura* („włóczęgi”), który *by bezpośrednio poczuć miejsce, musi skorzystać z archiwum własnych nóg* (Rolke, Chama 2008, s. 32). Warto pamiętać, że dla sztuki przybliżającej pamięć miejsca ważne są nie tylko względy estetyczne, również aspekt społeczny i aksjologiczny – przesłanie źródłowe. Sztuka publiczna przywraca uniwersalność miasta rehabilitując wartości uniwersalne i lokalne wpisane w miejsce przez „pokolenie historyczne”. Tego typu działania mają istotny wymiar edukacyjny, a ich celem jest uaktywnienie lokalnej społeczności w tworzeniu i wzmacnianiu poczucia tożsamości, identyfikacji z miastem (dzielnica, osiedlem). Szczególną wartość mają projekty łączące pokolenia we wspólnym dążeniu w przywracaniu lokalnej przeszłości, w których mieszkańcy chętnie uczestniczą, często sami je inicjując.

Společne projekty na rzecz przywracania pamięci miasta

Początek lat 90. XX wieku w Polsce był okresem stopniowego odzyskiwania podmiotowości środowisk lokalnych. Uwiadomiono sobie, że miejsce „jest zbudowane” nie tylko z teraźniejszości, zawiera przeszłość i generuje przyszłość. W literaturze przedmiotu ludzie, którzy poszukują i utrwalają ślady lokalnej przeszłości, są określani mianem „strażników pamięci”. Wydaje się, że za motto ich działalności można obrać słowa Paula Ricoeura, iż pamiętanie *jest zawsze formą odpowiedzi na niepamięć* (Ricoeur 1995, s. 33), gdyż unicestwiająca ciągłość historyczną miejsca, skazuje się jego mieszkańców na kulturową amnezję (Lewicka 2012, s. 417). Właśnie ci ludzie, którym towarzyszy świadomość, że aktywne uczestnictwo w życiu małych ojczyzn powoduje zmianę jakościową miejsca, dostrzegają potrzebę odwoływania się do tradycji, akcentowania wartości dziedzictwa kulturowego miejsca/regionu. Pamięć miejsca jest bardzo nośną kategorią i źródłem inspiracji dla wielu działań w ramach

pedagogiki pamięci³, edukacji szkolnej i pozaszkolnej, adresowanej do dzieci, młodzieży i dorosłych. Działania, będące formą aktywnego kontaktu z przeszłością miasta (Theiss 2008, s. 91) tworzą „wyspy pamięci”, rozsiane na mapie Polski. Ich inicjatorzy wywodzą się z różnych środowisk.

Tworzywem narracji o przeszłości miasta jest m.in. pamięć jego mieszkańców. Ciekawy pomysł na utrwalenie przeszłości mieli uczniowie gimnazjum im. ks. W. Rabczyńskiego z Wasilkowa, położonego 2 km od Białegostoku. Wspólnie z nauczycielem historii zrealizowali film o przedwojennym Wasilkowie. „Memory”⁴ opowiada o „trudnej” miłości Sary, córki żydowskiego fabrykanta, i Władka, katolickiego chłopca z rodziny robotniczej. W filmie zaangażowanych było 25 uczniów, w roli aktorów, statystów i montażystów. Wprawdzie sam scenariusz jest fikcyjny, ale inspiracji do jego napisania dostarczyły relacje najstarszych mieszkańców Wasilkowa. Film powstał, jak podkreślają uczniowie, aby ocalić od zapomnienia przedwojenne miasteczko, ale także by zainteresować młodzież wielokulturową historią tej miejscowości. Dodatkowym walorem przedsięwzięcia jest część rekwizytów i stroje „z epoki”, w których występują uczniowie, znalezione w szafach i piwnicach dziadków (<http://bialystok.gazeta.pl>).

Innym przykładem działań społecznych dotyczących szeroko rozumianej edukacji na rzecz przywracania pamięci społecznej miasta stał się projekt „Nasz Księży Młyn” (<http://naszksiezymlyn.pl>). Zainicjowali go mieszkańcy jednego z zabytkowych XIX-wiecznych osiedli Łodzi. Stworzona przez nich koncepcja rewitalizacji substancji architektonicznej miejsca, w którym żyją, stała się podstawą dla lokalnych władz do przygotowania odpowiednich planów rozwoju tej części miasta. Projekt społecznej strategii rozwoju Księżego Młyna został zrealizowany także przy współpracy z Uniwersytetem Łódzkim. Ważnym elementem wspólnych działań były spotkania mieszkańców z lokalnymi liderami i samorządowcami. Ten pilotażowy program może służyć za wzór do opracowywania podobnych przekształceń obszarów zdegradowanych w innych miastach. Biorąc pod uwagę przedmiot zainteresowań pedagogiki społecznej,

³ Warto nadmienić, że już pod koniec lat 80. XX w. w ramach edukacji środowiskowej były realizowane badania nad warunkami społeczno-edukacyjnymi małego miasta. Częścią tych badań był projekt zatytułowany „Pogwarki węgrowskie”. Była to próba odtworzenia polsko-żydowskiej przeszłości miasta poprzez sięgnięcie do pamięci i doświadczeń jego mieszkańców oraz tradycji środowiska lokalnego. Nie chodziło jedynie o sięgnięcie do historii miasta, lecz o uwspółcześnienie przekazu przeszłości, interpretacji, znaczeń, wartości (Theiss 1997, s. 237).

⁴ Film, którego premiera odbyła się 28 lutego 2013 r., został zrealizowany w języku angielskim i jest dostępny w Internecie. W ten sposób uczniowie chcieli dotrzeć z obrazem do szerszego grona publiczności.

godny zauważenia w tym projekcie jest sposób całościowego spojrzenia na środowisko, podmiot dokonanych zmian. Idea integracji działań odpowiadała na potrzeby środowiskowe i niewątpliwie można ją określić jako *konsolidacja społeczna na rzecz zmiany* (Mendel 2002, s. 329). Jednym z celów społecznej strategii rewitalizacji Księżego Młyna było odkrycie potencjału tego obszaru oraz zwrócenie uwagi na sposób funkcjonowania ludzi, a więc stworzenie aktualnej diagnozy problemów społecznych, możliwości i sposobów ich rozwiązywania.

Praca nad przywracaniem przeszłości często jest traktowana jako pamiętanie za pomocą miejsc, bowiem *pamięć zbiorowa nie mogłaby istnieć bez odniesienia do określonego społecznie środowiska przestrzennego* (Connerton 2012, s. 14, 88–89). O pamięci można mówić w kategoriach eksponowania materialnych nośników i uprawiania praktyki pamięci. Z pamięcią związana jest szeroko pojęta kultura historyczna, nośnik znaczeń, wrażliwości społecznej, wzorów zachowań i wartości ważnych z perspektywy współczesnej edukacji. Dlatego istotne staje się rozwijanie i pogłębianie nurtu badań w ramach pedagogiki pamięci, społeczno-historycznej, a także filozoficznej refleksji płynącej z nauki krytycznego zdobywania wiedzy o historii małych ojczyzn, poszukiwania prawdy o człowieku.

*

Naszą narodową historię znaczą pamięć „okaleczona” i przemilczana. Nigdy nie odbudujemy zniszczonych przez pożogę wojenną miast, nie zdołamy utrwalić wszystkich bohaterskich czynów ich mieszkańców, którzy są dla nas osobowymi wzorami, a nasze zasoby w archiwach i muzeach na zawsze już pozostaną uszczuplone. Nie w tym rzecz. Biegu historii nie zmienimy! Chodzi o wzbudzenie w sobie postawy moralnego obowiązku przywracania pamięci, całego jego bagażu doświadczeń: dobrych i chwalebnych, ale też tych złych i wstydlivych. Bez edukacji historycznej nasz kraj będzie skazany na „pamięć globalną”, na narrację narzuconą „z zewnątrz”, kliszę zafałszowaną zbyt wybiórczą, interpretację jednostronną. Przywracanie pamięci jest ogromnie trudnym, mozolnym i długotrwałym procesem. Daje on jednak szansę każdemu na odnalezienia siebie, swojej tożsamości, swojego miejsca w domu-ojczyźnie i we współczesnym świecie. Jest to jedno z priorytetowych zadań współczesnej edukacji skierowanej w stronę pamięci miejsca, będącej formą przekazu określonych postaw, wartości, sposobów interpretacji niezbędnych dla zrozumienia czasów, w których żyjemy. Istnieje potrzeba prowadzenia badań potencjału edukacyjno-wychowawczego tkwiącego w zasobach pamięci społeczności miasta z perspektywy pedagogiki społecznej. Jej warsztat badawczy mógłby wzbo-

gacić i zainspirować inne dyscypliny naukowe, wszak ta subdyscyplina w swoich podstawowych założeniach czyni obszarem swoich zainteresowań i troski środowisko/miejsce życia człowieka. Mottem dla tychże działań mogą stać się słowa współczesnego filozofa Abrahama Joshuy Heschela: *Bogactwo duszy zawiera się w jej pamięci. Sprawdzianem charakteru nie jest to, czy człowiek podąża za codzienną modą, ale czy przeszłość jest żywa w jego terażniejszości. Gdy chcemy zrozumieć siebie, odkryć, co jest najcenniejsze w naszym życiu, badamy naszą pamięć* (2008, s. 136).

STRESZCZENIE: Pamięć społeczna miasta – bogactwo znaczeń i sensów dla edukacji

Artykuł ukazuje wybrane perspektywy pracy edukacyjnej skupionej wokół przywracania pamięci społecznej miasta. Działania przybliżające przeszłość nabierają szczególnej wartości i rangi – są przeciwwagą dla „kultury zapomnienia”, która próbuje zdominować współczesne myślenie o człowieku, Odwoływanie się do tradycji, akcentowanie wartości dziedzictwa kulturowego miejsca/regionu, rozwijanie szeroko pojętej kultury historycznej jest nieodzowne we wzmacnianiu tożsamości ludzi. „Odkrywanie” na nowo małej ojczyzny w ramach pedagogiki pamięci skłania do aktywności, integruje mieszkańców, powodując tym samym zmiany środowiskowe. Edukacja na rzecz przywracania pamięci służy rehabilitacji wartości uniwersalnych.

SŁOWA KLUCZOWE: pamięć społeczna miasta, wartości uniwersalne, edukacja historyczna, pedagogika pamięci, środowisko zmian społecznych.

Bibliografia

- Arendt H. (2011), *Między czasem minionym a przyszłym*, Wydawnictwo ALETHEIA, Warszawa.
- Bogdanowicz P. (1992), *Człowiek i przestrzeń, kultura, przestrzeń, sztuka*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Buczyńska-Garewicz (2006), *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków.
- Chyra-Rolicz Z. (2008), *Miasto jako przedmiot badań historii*, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Miasto jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Connerton P. (2008), *Seven types of forgetting*, „Memory Studies” vol. 1(1).
- Connerton P. (2012), *Jak społeczeństwa pamiętają*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Dziamski G. (2010), *Artystyczne interwencje w przestrzeń miejską*, [w:] Hałas E. (red.), *Miasto w sztuce – sztuka w mieście*, Wydawnictwo UNIVERSITATIS, Kraków.
- Heschel A.J. (2008), *Człowiek nie jest sam. Filozofia religii*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Korzeniewski B. (2007), *Przemiany Pamięci społecznej a teoria kultury*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Kubiszyn M. (2007), *Edukacja wielokulturowa w środowisku lokalnym. Studium teoretyczno-empiryczne na przykładzie Ośrodka „Brama Grodzka-Teatr NN” w Lublinie*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Leociak J. (2001), *Aryjskim tramwajem przez warszawskie getto, czyli hermeneutyka pustego miejsca*, [w:] Burska L., Zalewski M. (red.), *Maski współczesności. Literaturze i kulturze XX w.*, Instytut Badań Literackich, Warszawa.

- Lewicka M. (2012), *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Melosik Z. (2001), *Kultura instant – paradoksy pop-tożsamości*, [w:] Nalaskowski A., Rubacha K. (red.), *Pedagogika u progu trzeciego tysiąclecia. Materiały pokonferencyjne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Mendel M. (red.), (2002), *Organizacja środowiska lokalnego. Uwagi do projektu: strategie rozwiązywania problemów w Gdańsku*, [w:] *Organizacja współpracy środowiskowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Rewers E. (red.) (2005), *Post-Polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Wydawnictwo UNIVERSITAS, Kraków.
- Rewers E. (2008), *Miasto jako przedmiot badań filozofii kultury*, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Miasto jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Ricoeur P. (1995), *Pamięć-zapomnienie-historia. Tożsamość w czasach zmiany. Rozmowy w Castel Gandolfo*, Michalski K. (red.), Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Rolke T., Chama S. (2008), *Tu byliśmy. Ostatnie ślady zaginionej cywilizacji*, fotoTAPETA, Berlin–Warszawa.
- Rosińska Z. (2012), *Praca pamięci*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycjonalne znaczenie przeszłości*, Wydawnictwo NOMOS, Kraków.
- Szacka B. (2006), *Czas przeszły, pamięć, mit*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Saryusz-Wolska M. (2007), *Strategie pamięci zbiorowej w przestrzeni miejskiej. Problemy Berlina po zjednoczeniu Niemiec*, [w:] Korzeniewski B. (red.), *Przemiany Pamięci społecznej a teoria kultury*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Saryusz-Wolska M. (red.) (2011), *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Sekuła E.A. (2008), *Miasto jako przedmiot badań antropologii kulturowej*, [w:] Jałowiecki B. (red.), *Miasto jako przedmiot badań naukowych na początku XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Szczęsny-Kostanecki D., *Katedra Wileńska*, „Gazeta Polska”, 7.03.2013.
- Szpociński A. (2012), *Widowiska przeszłości. Pamięć jako wydarzenie*, [w:] *Kultura jako pamięć. Posttradycjonalne znaczenie przeszłości*, Wydawnictwo NOMOS, Kraków.
- Tarkowska E. (2012), *Pamięć w kulturze teraźniejszości*, [w:] Hałas E. (red.), *Kultura jako pamięć. Posttradycjonalne znaczenie przeszłości*, Wydawnictwo NOMOS, Kraków.
- Theiss W. (1997), *Radlińska*, Wydawnictwo Żak, Warszawa.
- Theiss W. (1997), *Między Węgrowem a Caracas. O korespondencyjnym dialogu w poznawaniu polsko-żydowskiej przeszłości*, [w:] Mizińska J., J.P. Hudzik, *Pamięć, miejsce, obecność. Współczesne refleksje nad kulturą i ich implikacje pedagogiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Theiss W. (2008), *Dom i ojczyzna – miejsca w świecie bez miejsc. Trzy perspektywy*, [w:] Lalak D. (red.), *Dom i ojczyzna. Dylematy wielokulturowości*, Uniwersytet Warszawski, Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji, Międzykulturowe Centrum Adaptacji Zawodowej IW EQUAL, Warszawa.
- Woniak K. (2012), *Czytanie małego miasta. Przestrzeń symboliczna miasteczka Łobez*, [w:] Kardasz C., Możdżenia J., Spychaj M., *Miasto jako fenomen społeczny i kulturowy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- <http://bialystok.gazeta.pl> [dostęp: 8.03.2013 r].
- <http://naszksiezymlyn.pl> [dostęp: 18.03.2013 r].